

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВО-ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗА КОНТРАКТОМ

УДК 159.947.5: 355.336

А. В. Сірий

Проблема мотивації, мотивів поведінки й діяльності – це одна з основних проблем психології [5; 7], важливість дослідження якої пов'язана з її впливом на успішність будь-якої діяльності, оскільки саме вона є спонукальною та визначальною у виборі предмета активності; особистісною причиною, що лежить в основі вчинків та дій індивіда тощо.

Як показують численні дослідження, зокрема соціологічне дослідження Центру воєнної політики та політики безпеки, проведене у жовтні 2009 року [1] серед військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом (далі – ВКС), позитивне ставлення до свого статусу спостерігається лише у третини (33,9 %) респондентів, а в подальшому продовжувати військову службу готові 38,6 % ВКС. Усе це актуалізує проблему розвитку мотивації до військово-професійної діяльності (далі – ВПД) у зазначеної категорії осіб

На сьогодні розвиток мотивації до різних видів діяльності вивчали О. М. Бандурка, В. О. Соколов, Г. С. Гребенюк, О. В. Житник, С. С. Занюк, Н. І. Ковальчишина, М. І. Томчук та ін. Проте, незважаючи на великий науковий інтерес, власне проблема розвитку мотивації до ВПД у ВКС не поставала самостійним предметом наукового дослідження.

Науковці по-різному висвітлюють процес розвитку мотивації до певного виду діяльності, проте спільним у всіх дослідженнях є те, що вибір засобів впливу на особистість зумовлюється реальним рівнем розвитку зазначеної мотивації, її особливостями, специфікою діяльності, особливостями взаємодії різних методів та низкою інших факторів, що впливають на ефективність застосовуваних заходів. З огляду на це перед нами постає досить важливе завдання – з'ясування психологічних особливостей ВПД ВКС.

Важливим і необхідним атрибутом державності будь-якої незалежної країни є її збройні сили, покликані гарантувати її суверенітет, територіальну цілісність і забезпечувати надійний захист національних інтересів.

З перших днів незалежності України розбудова власних Збройних Сил України (далі – ЗСУ) стало одним із першочергових державних завдань. Передовий світовий досвід зосередив увагу політичного та військового керівництва нашої країни на будівництві мобільних, збалансованих, оптимальних за чисельністю, озброєних новою технікою, професійно підготовлених, всебічно забезпечених і, водночас, необтяжливих для держави ЗСУ, здатних забезпечити недоторканність кордонів України, спроможних дати відсіч евентуальному агресору.

Однією з умов створення такого війська стало комплектування ЗСУ військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом.

Згідно з чинним законодавством [11] ВКС є офіцери, прапорщики (мічмани), курсанти (слухачі) вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів, солдати (матроси), сержанти і старшини, що проходять військову службу за контрактом, однак, з огляду на предмет дослідження, ми будемо розглядати лише ВПД мирного часу осіб рядового, сержантського і старшинського складу.

На сьогодні правовою основою військової служби за контрактом є Конституція України, закони України “Про військовий обов’язок та військову службу”, укази Президента України “Про Державну програму переходу Збройних Сил України до комплектування військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом”, “Про Концепцію переходу Збройних Сил України до комплектування військовослужбовцями контрактної служби на період до 2015 року”, “Про положення про проходження військової служби відповідними категоріями військовослужбовців” та інші закони та нормативно-правові акти України в сфері оборони, військового обов’язку, військової служби і статусу військовослужбовців.

Зазвичай військовими психологами поняття “військова діяльність” та її синонім “військова служба” розкриваються лише як специфічний суспільно необхідний вид діяльності, який охоплює військове навчання, бойове чергування, варту, караульну, внутрішню службу, обслуговування, перевірку й ремонт військової техніки, безпосередні бойові операції та дії [2; 17; 18 та ін.].

Однак, як справедливо зазначає у своєму дослідженні М. І. Томчук, таке визначення поняття військової служби є значно ширше військової діяльності, оскільки охоплює не лише елементи військово-службової діяльності, але й елементи побутової, обслуговуючої праці, відпочинок, дозвілля тощо [16].

Окрім цього, ще один факт, який акцентує нашу увагу, – це визначення не відображає сучасних тенденцій розвитку ЗСУ, а саме їх професійного спрямування. Більш доречно у цьому аспекті формулювання поняття військової служби подане в другій статті Закону України “Про військовий обов’язок та військову службу” [11], а саме: “Військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров’я і віком громадян України, пов’язаній із захистом Вітчизни”.

На нашу думку, таке законодавче визначення не враховує тієї обставини, що на сьогодні ще зберігається такий вид військової служби, як строкова служба, а також те, що воно не відображає психологічної суті такої діяльності.

Для уточнення змісту поняття ВПД, співвіднесення його із загальними і більш конкретними психологічними категоріями, і, зрештою, його теоретичної та емпіричної інтерпретації необхідно, перш за все, проаналізувати підходи до визначення поняття “діяльність” взагалі та “професійна діяльність” зокрема.

Науковці вважають, що серед усіх категорій, що характеризують людське буття, найважливішою є саме категорія діяльності [15]. Аналіз наукових публікацій показав, що на сьогодні існує дуже велика кількість спроб визначити поняття діяльності, які базуються на різних підходах і по-різному висвітлюють різні змістові характеристики та взаємозв’язки цього поняття (К. О. Абульханова-Славська, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн та ін.).

Проте, з точки зору О. М. Кокуна [8], яку повністю поділяємо й ми, найбільш адекватним і лаконічним визначенням діяльності є визначення С. Д. Максименка: “Діяльність людини – свідомо активність, яка виявляється в системі дій, спрямованих на досягнення поставленої мети” [9, с. 70].

Важливою сферою життєдіяльності людини є її трудова діяльність. Завдяки праці людина створює суспільство, предмети матеріальної і духовної культури, перетворює умови свого життя для відкриття перспектив подальшого розвитку як самої себе, так і оточуючого середовища. У сучасному індустріальному суспільстві, з притаманним йому глибоким розподілом суспільної праці трудова діяльність постає, як правило, у формі так званої професійної діяльності. Саме тому на сьогодні налічується досить велика кількість досліджень, присвячених різним видам професійної діяльності (Г. Є. Запорожцева, Є. О. Клімов, О. М. Кретчак, О. Г. Мороз, О. Г. Солодухова, В. О. Толочек та ін.), у яких її переважно розглядають як соціально значущу діяльність, виконання якої потребує певних знань, умінь та навичок, а також професійно зумовлених якостей [6].

Отже, з урахуванням зазначеного вище, військово-професійна діяльність ВКС – це суспільно значуща діяльність осіб рядового, сержантського та старшинського складу, які на добровільних засадах специфічними методами і засобами виконують завдання щодо забезпечення суверенітету української держави, її територіальної цілісності та недоторканності.

З огляду на це, можна стверджувати, що однією з особливостей діяльності ВКС є її соціально значущий характер та добровільність. Добровільність – це широке коло можливостей для саморозвитку та самовдосконалення, випробування себе в нових умовах і незвичайній обстановці. Військовослужбовці контрактної служби – це об’єднання людей, які відчують необхідність пошуку нових шляхів для надання своєму життю суспільно значущої мети й цінності.

Аналіз чинного законодавства України [11] дає змогу визначити ще одну особливість ВПД ВКС, а саме її професійний характер спрямованості.

Військова діяльність у сучасних умовах характеризується підвищенням у ній ролі розумової праці та високим ступенем її інтелектуалізації. Така особливість відображає об'єктивну тенденцію розвитку військової справи. Це потребує, в свою чергу, високорозвиненої в загальнокультурному і технічному відношенні особи. Процес удосконалення і подальшого розвитку системи “людина – військова техніка” веде до впровадження обчислювальної техніки та автоматизованих систем управління. Такий процес зумовлює необхідність фундаментальної спеціальної підготовки воїнів.

Згідно з чинним законодавством [11] на військову службу за контрактом осіб рядового, сержантського і старшинського складу приймаються громадяни, які пройшли професійно-психологічний відбір і відповідають установленим вимогам проходження військової служби, а саме військовослужбовці, які прослужили на строковій військовій службі не менше трьох місяців, громадяни призовного віку, які мають вищу, професійно-технічну або повну загальну середню освіту і не проходили строкової військової служби, військовозобов'язані, а також жінки, які не мають військових звань офіцерського складу, з відповідною освітою та спеціальною підготовкою віком від 18 до 40 років.

Громадяни, які виявили бажання вступити на військову службу за контрактом, направляються до навчальних частин (після укладення контракту з командиром частини) для підготовки за відповідною спеціальністю.

Підготовка сержантів (старшин) і кваліфікованих солдатів (матросів) здійснюється у навчальних військових частинах (центрах) ЗСУ. Військовослужбовці, які мають вищу освіту, направляються, як правило, до навчальних частин для підготовки сержантів, старшин і кваліфікованих солдатів (матросів) за фахом, спорідненим з їх освітою, або у військові частини для проходження відповідної підготовки і призначення на посади, споріднені з їх освітою. Строки підготовки сержантів (старшин) і кваліфікованих солдатів (матросів) у навчальних частинах і перелік спеціальностей, за якими проводиться їх підготовка, визначаються штабами видів ЗСУ, керівниками

структурних підрозділів центрального апарату Міністерства оборони України та Генерального штабу ЗСУ, яким підпорядковані відповідні навчальні частини [10].

Для виявлення чергової особливості нам потрібно провести психологічний аналіз ВПД ВКС.

Психологічний аналіз діяльності передбачає, перш за все, розкриття її психологічної структури. Будь-яка діяльність людини включає такі основні характеристики: мотив, мету, предмет, структуру і засоби [9].

Під мотивом у теорії діяльності переважно розуміють спонукання до діяльності, пов'язане з задоволенням потреб суб'єкта [5], а метою діяльності – те, до чого прагне людина, для чого вона працює, за що бореться, чого хоче досягнути в ній [9]. В ідеалі суспільно значущі цілі ВПД ВКС повинні відповідати головному завданню ЗСУ, а саме – відсічі можливій збройній агресії проти України, забезпеченню недоторканності повітряного та підводного простору в межах територіального моря України, запобіганню терористичним актам [12].

Окрім цього, згідно з чинним законодавством, з'єднання, військові частини і підрозділи ЗСУ можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, посилення охорони державного кордону України та її виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу України та їх правового оформлення, ліквідації надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, надання військової допомоги іншим державам, а також брати участь у міжнародному військовому співробітництві та міжнародних миротворчих операціях на підставі міжнародних договорів України та в порядку і на умовах, визначених законодавством України.

Реалізація цілей діяльності здійснюється за допомогою низки засобів. Мета і засоби складають діалектичну єдність. Засобами ВПД, перш за все, є професійна майстерність військовослужбовців, а також зброя та озброєння як індивідуального, так і колективного застосування.

Історичний розвиток складу та організації військової діяльності зумовлений, перш за все, безперервним удосконаленням зброї і бойової техніки. Якщо на зорі військової історії діяльність воїнів була відносно простою, пов'язаною з великими фізичними навантаженнями, то в сучасних умовах вона значною мірою стала інтелектуальною, в ній чільне місце займають пізнавальні процеси, моральні, розумові та психофізіологічні навантаження. У зв'язку з залученням електронно-обчислювальної техніки, різної складної апаратури багато військовослужбовців мають справу з моделями реальних об'єктів, показниками різних індикаторів і пристроїв. Тому їх діяльність стала операторською, надійність якої передбачає швидкість і правильність сприймання й оброблення інформації, своєчасність і точність розумових і практичних дій.

Як свідчить аналіз наукових праць, переважна більшість дослідників у галузі військової психології [2; 16–18 та ін.] поділяють військову діяльність на військово-навчальну, військово-службову і бойову.

З точки зору сучасних науковців, зокрема В. О. Федоренко [17], військово-навчальна діяльність характеризується своєрідністю мети і результатів (підвищення бойової готовності військ, уміле оволодіння зброєю і бойовою технікою, бойова згуртованість підрозділів, частин тощо); плановістю і чіткою організацією на основі військових статутів, наказів, настанов; здійсненням в умовах, максимально наближених до бойової дійсності; використанням різних принципів, засобів, форм і методів навчання і психологічної підготовки з урахуванням вимог бойової діяльності до особистості і колективу як суб'єктам бойової діяльності; напруженістю всіх сил рядового і командного складу.

Доречно зазначити, що хоча в процесі навчально-бойової діяльності відбувається всебічний розвиток особистості, колективу, однак основна її мета – забезпечувати формування професійно важливих якостей, майстерності, необхідних для швидкої перебудови з мирного положення на воєнне і несення в

бойових умовах у стислі строки активних, рішучих і ефективних дій з розгрому ворога.

Військово-службова діяльність – це діяльність із забезпечення і підтримання боєготовності та боєздатності частин та підрозділів. Вона включає бойове чергування (бойову службу), караульну і внутрішню служби тощо.

Бойове чергування (бойова служба) – діяльність військовослужбовців щодо забезпечення бойової готовності військової техніки і озброєння до раптового початку бойових дій. Караульна служба призначена для охорони і оборони бойових прапорів, сховищ озброєння, військової техніки, боєприпасів, вибухових речовин та іншого майна, військових і державних об'єктів, а також для охорони осіб, що містяться на гауптвахті і в дисциплінарному батальйоні.

Внутрішня служба спрямована на підтримання внутрішнього порядку, охорону озброєння, військової техніки, боєприпасів, приміщень і майна частини (підрозділу), а також виконання інших завдань.

Реальні бойові дії – військова діяльність, що здійснювана безпосередньо в умовах бою і характеризується своєрідністю мети (знищення супротивника), екстремальними умовами (небезпека, швидка зміна обстановки тощо), реальною протидією супротивника, специфічними засобами досягнення мети (зброя, військова техніка), певною інтенсивністю функціонування психіки, фізичними і психічними перевантаженнями. Найбільший вплив на психіку воїна в умовах бою чинить небезпека. Вона сприймається як загроза зриву бойового завдання, власного життя і життя товаришів. Небезпека може впливати на людей двома шляхами. Найчастіше вона ініціює загальний бойовий настрій особового складу, його активність, наступальний порив, самопожертвування в ім'я досягнення перемоги, ненависть до ворога тощо. Разом з тим небезпека може спричинити і сильну негативну дію на діяльність військовослужбовців.

Аналізуючи особливості ВПД ВКС варто враховувати й той факт, що вона належить до тих видів праці, які передбачають виконання поставлених завдань у напружених, складних, особливих умовах.

Зазвичай у літературі поняття “особливі”, “складні”, “незвичайні” умови діяльності, а також поняття “екстремальні”, “надзвичайні” пов’язують із дією на людину екстремальних чинників (стрес-факторів).

Існує велика кількість різноманітних екстремальних чинників, які формують складні умови діяльності. У найбільш загальному вигляді вони поділяються на чинники, зумовлені зовнішнім середовищем, і чинники, зумовлені характером діяльності. Однак, як зазначають дослідники [4; 14], різниця між “екстремальними” та “особливими” умовами діяльності полягає не в якісній різноманітності цих екстремальних чинників, а в кількісних характеристиках їхньої дії, а саме в їх періодичності, тривалості та силі дії. На підставі цієї відмінності поняття “особливі умови” діяльності вживають у тих ситуаціях, коли людина стикається з епізодичною дією екстремальних чинників невеликої потужності або певною ймовірністю їх виникнення, а екстремальні – з постійною дією досить потужних стрес-чинників [14].

Під дією екстремальних чинників у людини виникають певні функціональні стани, які належать до функціональних станів динамічного розузгодження. Такі стани характеризуються порушенням адекватних фізіологічних і психофізіологічних реакцій, невиправдано високою психофізіологічною “ціною” діяльності і призводять до порушення структури діяльності, зниження її ефективності і надійності. Проте існує думка, що особливі умови, на відміну від екстремальних, не викликають у людини почуття страху та змін у поведінці, притаманних стресовим діям [3].

З урахуванням зазначеного вище під особливими умовами ВПД ВКС мирного часу ми будемо розуміти такі чинники середовища та процесу їх діяльності, постійний, епізодичний або імовірнісний вплив яких призводить до фізичної та психологічної напруженості, порушення психічної структури діяльності, зниження її ефективності та надійності.

Як ми уже зазначали, особливість умов будь-якої діяльності детермінується наявністю екстремальних чинників, які різняться за походженням, складністю, ступенем і спрямованістю впливу. Взагалі виявлення

екстремальних чинників – досить складне завдання, оскільки, як справедливо зазначав С. Л. Рубінштейн, поведінка людини детермінується зовнішніми умовами опосередковано через її психічну діяльність [13], і тому одні й ті ж самі чинники для одних людей можуть бути звичайними, а для інших – екстремальними.

Діяльність ВКС може проходити в різних кліматичних умовах: на суші і на морі, в повітрі і під водою. Йому доводиться виконувати завдання у безперервно змінюваному оточенні, різний час доби, за умов відсутності регулярного сну, відпочинку, роботи.

Великий вплив на психіку воїна та його поведінку має сучасна бойова техніка, яка вирізняється складністю, великою руйнівною силою, а її вивчення і використання пов'язане з небезпечними хімічними, фізичними та іншими явищами. Узагалі військова служба – це один із найнебезпечніших видів діяльності, оскільки військовослужбовець – головний елемент, який визначає успіх воєнних дій та операцій, саме тому всі засоби масового ураження спрямовані, перш за все, на знищення живої сили.

Окрім цього, військова служба – це така діяльність, яка обмежує військовослужбовців у багатьох правах і свободах людини і громадянина. Наприклад, згідно з чинним законодавством, а саме статті 17 Закону України “Про Збройні Сили України” [12] на період військової служби військовослужбовці зупиняють членство у політичних партіях та професійних спілках. Вони можуть бути обмежені у свободі пересування, вільному виборі місця проживання та праві вільно залишати територію України, праві на збирання, використання і поширення інформації.

Отже, результати ґрунтовного аналізу літературних джерел і чинного законодавства дають змогу стверджувати, що ВПД ВКС – це: 1) суспільно значущий вид діяльності, яка спрямована на забезпечення суверенітету української держави, її територіальної цілісності та недоторканності і здійснюється на добровільних засадах специфічними методами і засобами;

2) діяльність професійного спрямування; 3) складний вид діяльності, що характеризується особливими умовами перебігу.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми, тому подальші наукові розробки стосуватимуться питань теоретичного вивчення мотивації ВПД ВКС.

Список використаної літератури

1. Вивчення проблемних питань повного переходу на комплектування Збройних Сил України військовослужбовцями виключно за контрактом [Електронний ресурс] : соціологічне дослідження Центру воєнної політики та політики безпеки. – Режим доступу : <http://www.military.gov.ua/>.

2. Военная психология : учебник для высших военно-политических училищ Советской Армии и Военно-Морского Флота / под ред. А. Д. Глоточкина, К. К. Платонова, В. В. Шеляга. – М. : Военное издательство, 1972. – 295 с.

3. Дикая, Л. Г. Особенности регуляции функционального состояния оператора в процессе адаптации к особым условиям / Л. Г. Дикая // Психологические проблемы деятельности в особых условиях ; отв. ред. Б. Ф. Ломов, Ю. М. Забродин. – М. : Наука, 1985. – С. 63–90.

4. Забродин, Ю. М. Основные направления исследований деятельности человека-оператора в особых и экстремальных условиях / Ю. М. Забродин, В. Г. Зазыкин // Психологические проблемы деятельности в особых условиях ; отв. ред. Б. Ф. Ломов, Ю. М. Забродин. – М. : Наука, 1985. – С. 3–17.

5. Занюк, С. С. Психологія мотивації : навч. посібник / С. С. Занюк. – К. : Либідь, 2002. – 304 с.

6. Зеер, Э. Ф. Психология профессий : учеб. пособ. для курсантов вузов / Э. Ф. Зеер. – М. : Академический проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. – С. 336.

7. Ильин, Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2006. – 512 с.

8. Кокун, О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини : психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія / О. М. Кокун. – К. : Міленіум, 2004. – 265 с.

9. Основи загальної психології : навч. посібник для студентів мед. вузів III–IV рівнів акредитації / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Перспектива, 1998. – 256 с.
10. Положення про проходження військової служби солдатами (матросами) сержантами і старшинами Збройних Сил України : Указ Президента України від 7 листопада 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>.
11. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>.
12. Про Збройні Сили України : Закон України від 6 грудня 1991 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>.
13. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2001. – 720 с.
14. Смирнов, Б. А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б. А. Смирнов, Е. В. Долгополова. – Х. : Гуманитарный Центр, 2007. – 276 с.
15. Суходольский, Г. В. Основы психологической теории деятельности / Г. В. Суходольский. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 168 с.
16. Томчук, М. І. Психологічна готовність особистості до правоохоронної діяльності : монографія / М. І. Томчук. – Хмельницький : Евріка; Поліграфіст, 2003. – 154 с.
17. Федоренко, В. А. Философско-социологические вопросы воинского воспитания / В. А. Федоренко. – Ж. : ЖВУРЭ ПВО, 1994. – 232 с.
18. Ягупов, В. В. Військова психологія : підручник / Василь Ягупов. – К. : ТанDEM, 2004. – 656 с.

Рецензент: доктор психологічних наук, професор Сафін О. Д.